

De opkomst van de volkstalen in de oorkonden van de abdij van Ninove. Casestudy van een bewogen eeuw (1250-1350)

door

Catharina PEERSMAN

Resumé

Les chartes médiévales de l'ancienne abbaye prémontrée de Ninove, qui constituent le corpus de notre thèse, offrent de nombreuses possibilités de recherche, tant aux historiens qu'aux linguistes. En partant de l'angle global de la sociolinguistique historique, nous analysons les chartes de deux manières: toute charte issue entre 1137 et 1350, qu'elle soit écrite en latin, en ancien français ou en moyen néerlandais, est pourvue d'un profil socio-historique. A ce profil s'ajoute, pour les documents rédigés en ancien français, une analyse dialectale. La combinaison de ces deux approches nous permet de reconstruire les circonstances de l'essor des langues vernaculaires écrites dans notre corpus. Le présent article traite le siècle turbulent (1250-1350) où non seulement le néerlandais et le français apparaissent à côté du latin, mais aussi les rapports entre les deux langues vernaculaires écrites s'inversent.

INLEIDING

De middeleeuwse oorkonden van de voormalige Premonstratenzerabdij van Ninove bieden interessante onderzoeksperspectieven vanuit historisch- taalkundig standpunt. De abdij lag niet enkel strategisch in het zuidoosten van het Nederlandstalige deel van het graafschap Vlaanderen, op de grens met het hertogdom Brabant, maar ook nauwelijks 15 km ten noorden van de taalgrens. Bovendien waren haar eigendommen in Franstalig gebied gesitueerd in de dialectale schemerzone tussen het Picardisch en het Waals.

Mijn doctoraatsproject spitst zich vanuit historisch sociolinguïstisch standpunt toe op de taalkeuze en, meer specifiek, het gebruik van het Oudfrans in het oorkondencorpus tot 1350. Voor elke oorkonde, of ze nu in het Latijn, het Middelnederlands of het Oudfrans geredigeerd is, wordt een sociohistorisch profiel opgesteld aan de hand van volgende inhoudelijke parameters: taal, datum van uitvaardiging, plaats van uitvaardiging, sociaal statuut, geslacht en verblijfplaats van zowel de oor-

konder als de ontvanger en de thematiek of rechtshandeling die centraal staat in de oorkonde. In een tweede stap ondergaan de Oudfranse oorkonden een dialectanalyse naar scriptologische normen. De combinatie van beide luiken, van inhoudelijk-historische en formeel-taalkundige gegevens, maakt een historisch sociolinguïstische vraagstelling mogelijk.

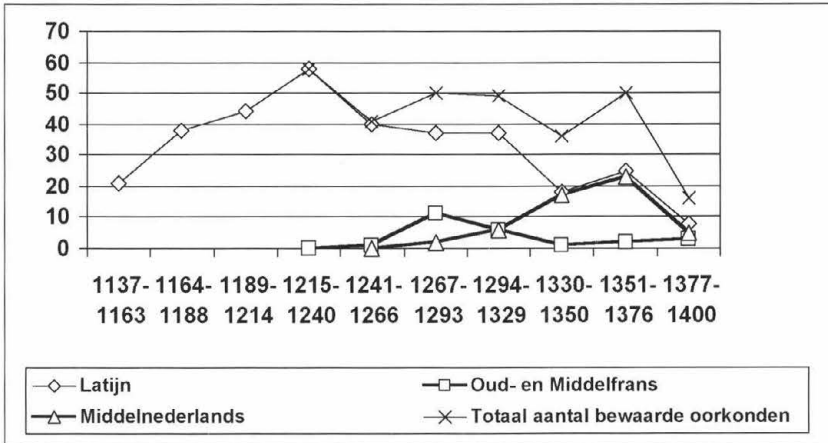
Dit artikel behandelt, na een korte beschrijving van het oorkondecorpus (1), de eeuw waarin beide volkstalen naast het Latijn in het corpus verschijnen (2). De evolutie in de taalkeuze wordt van naderbij bekeken (2.1.-2.2.), waarna vijf sleutelmomenten in hun sociaal-historische context gesitueerd worden (2.3.).

1. HET CORPUS

Vooraleer ik tot de casestudy kan overgaan, is een algemene beschrijving van het volledige oorkondecorpus op zijn plaats. Voor mijn doctoraat bestudeer ik alle oorkonden uitgevaardigd vanaf 1137 tot en met 1350. 1137 staat voor de stichting van de abdij en duidt het begin van haar activiteiten als economisch-administratief centrum aan. 1350 betekent conventioneel het einde van het Oudfrans en luidt toevallig ook een minder bewogen periode van de abdijschiedenis in. De oorkonden zijn voor de overgrote meerderheid opgesteld in het Latijn, de taal bij uitstek van de middeleeuwse administratie, maar er zijn ook charters in het Middelnederlands en Oudfrans. De precieze aantallen van volkstalige oorkonden en de verhouding tussen de verschillende geschreven talen worden gepreciseerd met behulp van enkele grafieken.

Figuur 1 visualiseert het aantal oorkonden bewaard als origineel voor de periode 1137-1400.¹ Omdat die periode meer dan twee eeuwen beslaat, werd ze ingedeeld in subperiodes van ongeveer 25 jaar. Daarin wordt het aantal oorkonden per taal weergegeven en het totale aantal bewaarde oorkonden vanaf het moment waarop verschillende talen in het corpus verschijnen. In totaal gaat het hier om 403 oorkonden, waarvan er 24 in het Frans, 53 in het Nederlands en de resterende 326 in het Latijn zijn geschreven.

¹ Hoewel de documenten gedateerd tussen 1350 en 1400 geen deel meer uitmaken van het onderzoekscorpus, illustreren zij de scherpe terugval van het aantal oorkonden in de laatste vijftig jaar. Parallel met de terugval van het aantal oorkonden verschijnt er in de abdijsarchieven een nieuw type document van economisch-administratieve aard, het denombrement, dat de oorkonden al snel in aantal overtreft.

Figuur 1. Chronologische frequentie van de charters bewaard als origineel (1137-1400).

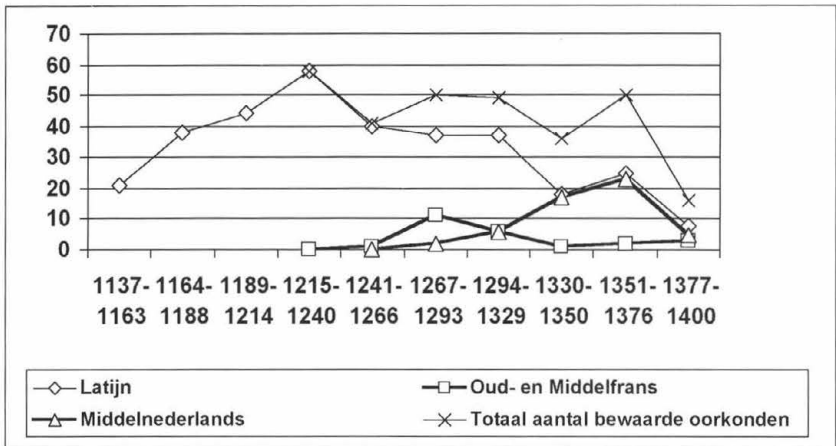
De indeling in subperiodes op zich is betwistbaar, maar heeft geen andere bedoeling dan de trends in het gebruik van de talen beter te laten uitkomen, en zo de sociolinguïstische waarde van het oorkondecorpus in de verf te zetten. Onmiddellijk valt op dat de vierkantjes, dus de oorkonden in het Oudfrans, eerder verschijnen dan de driehoekjes, de Middelnederlandse oorkonden. Die bevoorrechte positie van het Frans lijkt tot ongeveer 1290 stand te houden, tot op het moment dat het Middelnederlands de bovenhand haalt. Over heel de periode is en blijft het Latijn, zoals men al kan verwachten, de belangrijkste taal in de administratie.

Bij deze trends past wel enig voorbehoud, aangezien hier enkel bewaarde originelen geteld worden, die niet noodzakelijk representatief zijn voor de totale geschreven output van die periode. Het overzicht wint echter duidelijk aan representativiteit als ook de oorkonden opgenomen worden die enkel als afschrift bewaard bleven. Het archief van de abdij van Ninove telt namelijk niet minder dan vier middeleeuwse cartularia: het cartularium van Johannes Blasere (1374), het *Liber Munimentorum* 1 en 2 (resp. 14de eeuw en ca. 1498) en het 15de-eeuwse *Diversche brieven, cyrographien, privilegien, vonnessen des godshuys van Sinte Cornelis bij Nieniven*. Elk cartularium leverde, na analyse, meer “nieuwe” teksten op dan verwacht², want zelfs na eliminatie van alle

² In concreto leverde het cartularium Blasere 63 teksten op, waarvan 34 in het Latijn, 28 in het Middelnederlands en 1 in het Oudfrans waren geschreven. Beide *Libri Munimentorum* leverden samen 72 teksten op, waarvan 67 in het Latijn, 2 in het Middelnederlands en 3 in het Oudfrans. *Diversche brieven* etc. onthulde nog 15 teksten, waarvan 2 in het Latijn, 12 in het Middelnederlands en 1 in het Oudfrans.

dubbels en twijfelgevallen³, bleven er nog steeds meer dan honderd oorkonden over die aan de originelen konden worden toegevoegd.

Terwijl we oorspronkelijk voor de algemene trends in de schrijftalen tussen 1137 en 1400 over 403 oorkonden beschikten, zijn dat er nu 536. Het aanzienlijke verschil is statistisch relevant. Niet enkel het aantal documenten wordt door de toevoeging van de afschriften gewijzigd, maar ook de verhoudingen tussen de talen en de evoluties ondergaan bepaalde veranderingen.

Figuur 2. Chronologische frequentie van alle charters – originelen en afschriften (1137-1400).

Over het algemeen worden de trends die zich in de grafiek met de originelen aftekenden verscherpt. De wisselende, maar sterke daling in de totale oorkondeproductie vanaf ca. 1230 blijft behouden. Ook in de lijn van de Latijnse oorkonden is er weinig verschil te merken. Zoals altijd is er echter een “maar”, want in de lijnen van het Middelnederlands en het Oudfrans zit er wel degelijk een verschuiving. Wat het meest opvallende en intrigerende element van de vorige grafiek was – het verschijnen van oorkonden geschreven in het Oudfrans vóór oorkonden in het Middelnederlands – lijkt nu verdwenen. Van beide talen verschijnen immers de eerste oorkonden in dezelfde periode, tussen 1241 en 1266. Opvallend is ook dat rond 1340 het Middelnederlands

³ Met ‘dubbels’ wordt verwezen naar eenzelfde tekst die in verschillende cartularia genoteerd staat, met ‘twijfelgevallen’ worden niet gedateerde of ondateerbare en onvolledige teksten bedoeld.

duidelijk meer gebruikt werd dan het Latijn, ten opzichte van een min of meer gelijkwaardige positie tussen beide talen in de grafiek met de originelen.

Hoe interessant het afwegen van de waarde van originelen t.o.v. afschriften op verschillende niveaus ook mag zijn, het heeft vanuit een sociolinguïstisch standpunt weinig zin om verder te gaan met enkel deze algemene gegevens. Uiteraard is voor een historisch sociolinguïstisch onderzoek de meest interessante periode de eeuw waarbinnen twee geschreven volkstalen verschijnen naast het Latijn en hun gebruik een bepaalde evolutie doormaakt. Daarom beperken we onze casestudy tot de eeuw tussen 1250 en 1350.

2. CASESTUDY VAN EEN BEWOGEN EEUW (1250-1350)

2.1. *De verhouding tussen de geschreven talen*

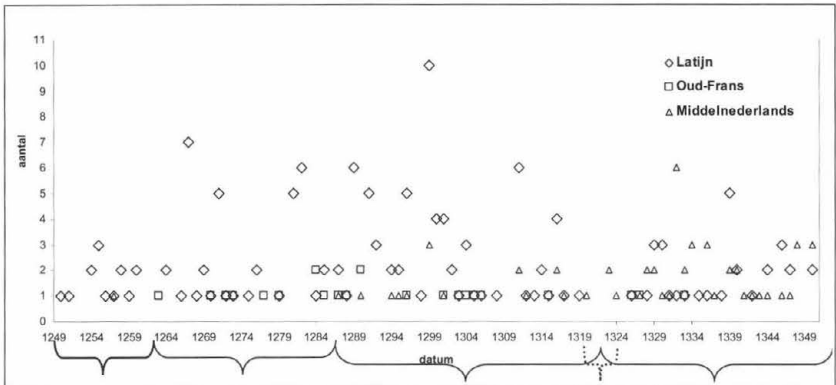
Voor wat de periode van 1250 tot 1350 betreft, beschikken we over 149 oorkonden bewaard als origineel en 87 oorkonden bewaard als afschrift. Van die documenten zijn er 23 (18 originelen, 5 afschriften) geschreven in het Oudfrans (10 %), 58 (26 originelen, 32 afschriften) in het Middelnederlands (25 %) en 155 (105 originelen, 50 afschriften) in het Latijn (65 %). Deze cijfers vertellen ons weinig meer dan dat, over heel de eeuw bekeken, Latijn de hoofdtaal van de oorkonde-administratie is en dat Middelnederlands meer gebruikt wordt dan Oudfrans. Dat laatste is echter niet noodzakelijk te wijten aan het feit dat de abdij en het merendeel van haar eigendommen op Nederlandstalig grondgebied lagen.⁴

De evolutie in de taalkeuze verdient een precieze analyse, en die is enkel mogelijk als we het aantal oorkonden per jaar en per taal uitzetten op een chronologische as en daarbij onderzoeken in welke sociaal-historische omstandigheden de stukken tot stand zijn gekomen. De enige efficiënte manier om die basisstructuur te visualiseren is een *scatter*-model.⁵ Uit elk punt (een ruit voor Latijn, een vierkant voor

⁴ Het merendeel van de abbatiale eigendommen lag binnen een straal van grofweg 30 km rond Ninove, verspreid over Vlaanderen, Brabant en (Franstalig) Henegouwen (zie o.a. MERSCH en WAUTHOZ-GLADE 1980: 490).

⁵ De standaardgrafieken (staaf-, buis- of taartdiagrammen, lineaire evoluties) geven geen goed resultaat. Waarschijnlijk ligt dat aan het feit dat de horizontale as met zijn honderd jaartallen in disproporctie is ten opzichte van een verticale as met een paar tientallen voor de aantallen documenten, en ook aan het feit dat er voor bepaalde jaartallen gewoon geen oorkonden bewaard zijn.

Oudfrans en een driehoek voor Middelnederlands) kan afgeleid worden hoeveel oorkonden – zowel originelen als afschriften – in een bepaald jaar voor een bepaalde taal overgeleverd zijn. Zo worden de evoluties in de keuze van de geschreven taal gedetailleerd zichtbaar en kan de eigenlijke analyse beginnen.

Figuur 3. Aantal oorkonden per jaar en per taal – originelen en afschriften (1250-1350).

2.2. Evolutielijnen

Op basis van het *scatter*-model kunnen er tussen 1250 en 1350 vier periodes onderscheiden worden. De eerste periode is een uitloper van de voorafgaande decennia en eeuwen, waarin het Latijn de enige geschreven taal was voor de oorkonden, en eindigt logischerwijze bij de eerste volkstalige oorkonde van onze collectie. Strikt genomen is dat een Middelnederlandse oorkonde van 1257, uitgevaardigd door de landschepenen van Velzeke te Velzeke. Hoewel we op taalkundige en inhoudelijke gronden geen reden hebben om te twijfelen aan de echtheid van dit document⁶, lijkt het vanuit sociolinguïstisch standpunt een geïsoleerd geval, want de eerstvolgende Middelnederlandse oorkonde duikt pas 24 jaar later op.⁷ Bovendien is deze geïsoleerde primus enkel bewaard als afschrift in de 14de- en 15de-eeuwse *Libri Munimentorum*, terwijl het eerste Oudfranse charter van 1263 in de

⁶ Zie o.a. WILLEMS (1968: 78) en MERSCH en WAUTHOZ-GLADE (1980: 511).

⁷ De uitgetekende evolutielijnen in de taalkeuze kunnen enkel rekening houden met het beschikbare materiaal en zijn dus relatief. Hoeveel oorkonden er nog verloren zijn gegaan, kunnen we nooit precies weten, maar aangezien alle afschriften worden opgenomen, zijn in ieder geval alle documenten aanwezig die voor de abdi in die periode belangrijk werden geacht.

grafiek wel degelijk verwijst naar een origineel, uitgevaardigd in naam van de heer van Arquennes, en beduidend dichter bij de andere overgeleverde Oudfranse oorkonden staat. Afhankelijk van het belang dat men dus aan het afschrift wil hechten, eindigt de hegemonie van het Latijn in ons corpus in 1257 of zes jaar later.

Hoe dan ook, met één van die data wordt de era ingeluid van de volkstaal in de administratie en tot 1287 is dat voor onze oorkonden het Oudfrans. In deze tweede periode begint het Latijn zijn status van administratieve schrijftaal met één volkstaal te delen, het Oudfrans. Hoewel het Latijn overweldigend dominant blijft, is er toch een bescheiden aanwezigheid, en naar het eind van de periode zelfs een kleine toename van oorkonden in het Oudfrans.

De derde periode neemt een aanvang in 1287, wanneer het eerste Middelnederlandse origineel verschijnt. Deze periode beslaat de drie decennia (1287-1317) waarin de fundamentele kentering ten opzichte van de volkstalen zich voordoet. Op een totaal van 96 oorkonden zijn er 15 geschreven in het Middelnederlands en 11 in het Oudfrans. Tussen 1287 en pakweg 1307 bereiken het Oudfrans en het Middelnederlands met wisselend succes eenzelfde peil terwijl het Latijn alles blijft domineren. Opvallend daarbij is de documentaire piek rond het jaar 1299. Vanaf 1310 ongeveer lijkt het Middelnederlands een inhaalslag te voeren ten opzichte van het Oudfrans, en die trend zet zich ononderbroken verder in de volgende decennia, tot het zelfs het Latijn naar de kroon steekt.

We zijn inmiddels aanbeland bij het einde van de overgangperiode, bij een paar 'kale' jaren, aangeduid met een gestippelde accolade, waaruit weinig documenten zijn overgeleverd. Na dit documentaire dieptepuntje is er een laatste periode die de jaren tussen 1326 en 1350 beslaat. Ten opzichte van de twee voorgaande decennia zijn er weer meer oorkonden (70 in het totaal, waarvan 41 originelen en 29 afschriften) en het Middelnederlands domineert het Latijn. Het Oudfrans verdwijnt haast volledig van de scène, en zoals we eerder al konden zien (zie fig. 2), verandert deze situatie niet in de tweede helft van de 14de eeuw.

2.3. Sociaal-historisch kader

2.3.0. Enkele sleutelmomenten

In de volgende paragrafen worden enkele sleutelmomenten⁸ uit de bovengenoemde evolutielijnen van het taalgebruik in hun sociaal-historische context geplaatst: het einde van het Latijnse monopolie (2.3.1.), de eerste volkstalige oorkonden (2.3.2.), de korte alleenheerschappij van het Oudfrans (2.3.3.), de oorkondepiek rond 1300 (2.3.4.) en de lacune (2.3.5.).

2.3.1. Het einde van het monopolie van het Latijn

De beginterminus van onze casestudy ligt in het jaar 1250, tegen het einde van een relatief voorspoedige periode voor de abdij van Ninove, dankzij de verstandige tiendenpolitiek van abt Radulf (1215-1244) en diens opvolger Zeger (1244-1251). De oorkonden in ons corpus zijn tot dan toe uitsluitend in het Latijn opgesteld, de traditionele taal van de middeleeuwse administratie, al betekent dat niet dat de volkstalen niet op de achtergrond aanwezig zijn. Er zijn behoorlijk wat persoons- en plaatsnamen (in meer of mindere mate gelatiniseerd) en volkstalige woorden die de oorkonden doorspekken, en af en toe reiken metalinguïstische verwijzingen waardevolle informatie aan. Zo geeft bijvoorbeeld heer Raas van Gavere in 1244 een volmacht aan zijn sergeant Fulco, waarvan de in extenso geciteerde Latijnse tekst wordt gevolgd door:

Sane lectis praedictis litteris et **vulgariter in teuthonica lingua** expositis in praesentia hominum meorum feodatorum et quorumdam aliorum bonorum virorum ...⁹

Een dergelijk zinnetje verwijst naar de noodzaak om het Latijn (mondeling) te vertalen naar de volkstaal (i.c. het Middelnederlands)¹⁰ voor

⁸ Gezien de fysieke grenzen van dit artikel en de staat van mijn analyses, selecteer ik noodgedwongen enkele *highlights*. Zo komt bijvoorbeeld uit de overgangperiode tussen het Oudfrans en het Middelnederlands enkel de piek rond 1300 aan bod. De overheersing van het Middelnederlands over het Oudfrans en het Latijn wordt niet opgenomen.

⁹ Zie PUT – PEERSMAN (2008: 110), nr. 569. Vrij vertaald: *Nadat de voorgenoemde brief [de volmacht, nvda] was voorgelezen en op volkse wijze in de Dietse taal was uiteengezet in aanwezigheid van mijn vazallen en enige andere goede mannen...*

¹⁰ Voor verdere uitdieping van de metalinguïstische sporen van de volkstalen en hun waarde in het corpus van de Ninoofse oorkonden, zie PEERSMAN (2006), *Du latin aux langues vernaculaires. Les traces explicites des langues parlées dans les chartes latines*. Studies van de BKL 2006 / Travaux du CBL 2006 / Papers of the LSB 2006. <http://webhost.ua.ac.be/linguist/online/paps2006/pee2006.pdf>

een bepaald publiek, met name de vazallen van heer Raas en enkele andere getuigen. De schepenbrief van Boechoute dateert slechts van 5 jaar later en met deze oudste oorkonde in het Middelnederlands wordt het einde van het monopolie van het geschreven Latijn in de Vlaamse oorkonden definitief ingeluid.¹¹

2.3.2. De eerste volkstalige oorkonden

Met het relatief onbeduidende abbatiaat van Daniel (1251-1255)¹² komt de abdij van Ninove in een turbulente periode terecht. De oorlogen die de regio teisteren in de tweede helft van de dertiende eeuw en de algemene crisis in het groot-grondbeheer¹³ zijn daar ongetwijfeld niet vreemd aan. Terwijl de abten elkaar snel opvolgen, kennelijk zonder de moeilijkheden van de abdij te kunnen oplossen¹⁴, verschijnen de eerste volkstalige oorkonden in ons corpus.

Zoals eerder vermeld, is de oudste volkstalige oorkonde een eenzaam Middelnederlands afschrift, uitgevaardigd op 21 juni 1257 door de schepenen van Velzeke. In deze akte koopt de abdij van Ninove een hoeve met bijgebouwen te Boechoute, op de *Lettelen driesch*, van een zekere Hugo en Zeger. Samen met een banwindmolen in Appelterre¹⁵ is dit het enige dat de abdij verwerft onder abt Willem van Haaltert, die ongetwijfeld zijn handen vol had aan het samenbrengen van de uiteengevallen kloostergemeenschap.¹⁶ Hoewel de oorkonde over de windmolen ook betrekking heeft op een goed op Nederlandstalig grondgebied dat toekomt aan de abdij, is dit document in het Latijn opgesteld, net als alle volgende oorkonden tot het verschijnen van het Oudfranse origineel van 1263. De keuze voor het Middelnederlands in de als afschrift bewaarde oorkonde is dus zeer waarschijnlijk te verbinden met de enige duidelijk divergente sociohistorische parameter tussen beide teksten, i.c. de oorkondende instantie. Zoals in eerdere studies werd aangetoond, heeft urbanisatie, met o.a. de opkomst van de

¹¹ De keuze van 1250 als scharnierdatum is dus zowel op sociolinguïstische als op historische gronden – het einde van een voorspoedige periode van de abdij – te rechtvaardigen.

¹² 'Onbeduidend', althans voor de economische geschiedenis van de abdij. MERSCH en WAUTHOZ-GLADE (1980: 511) zijn van mening dat *des quelques actes que l'abbaye obtient durant sa charge, aucun ne vaut la peine d'être signalé*.

¹³ Voor verdere informatie en referenties, zie WILLEMS (1968: 121-124).

¹⁴ Zie MERSCH en WAUTHOZ-GLADE (1980: 511-512).

¹⁵ Dit gebeurt in hetzelfde jaar. Zie DE SMET (1841: 915) en PUT-PEERSMAN (2008: 90) voor verdere informatie.

¹⁶ In zijn *Annales* (374-375) geeft Hugo als oorzaak de vernietiging van Ninove door de Henegouwers, die in opstand waren gekomen tegen Margareta, gravin van Vlaanderen en Henegouwen (MERSCH en WAUTHOZ-GLADE 1980: 511).

schepenbanken, een rol gespeeld in het gebruik van het Middelnederlands in ambtelijke documenten (zie o.a. BLOCKMANS 1983, BURGERS 1999), al was dat zeker niet de enige bepalende factor (KADENS 2001).

Inmiddels is abt Gillis (1258-1270) aan de macht. Tijdens zijn bewind doet de abdij twee belangrijke aankopen, in 1260 en 1267, respectievelijk ten voordele van de *curiae* te Renissart en te Pamel. Net als de aankoop van maart 1260 heeft de eerste Oudfranse oorkonde van juni 1263 betrekking op Renissart. Beide oorkonden zijn bovendien uitgevaardigd door ridder Gillis, heer van Arquennes, en betreffen goederen op Franstalig grondgebied, met name 18 bunder landbouwgrond te Arquennes en twee bunder land te Renissart en Le Roetul. Beide oorkonden hebben tevens de abdij van Ninove als begunstigde partij. Het sociaal-historisch profiel van beide oorkonden is dus nagenoeg identiek. Welke factor heeft de taalkeuze dan bepaald? Afgaand op de inhoudelijke informatie van de oorkonden zelf is er slechts één antwoord mogelijk: de getuigen, allen afkomstig van of woonachtig te Arquennes. In de Latijnse oorkonde is er immers geen sprake van getuigen, terwijl bij het uitvaardigen van het andere stuk maar liefst zeven leenmannen van Gilles aanwezig waren, waaronder zijn twee broers, naast zeven schepenen en de burgemeester van Arquennes:

A chest aïretement furent mi home, si lost a savoir: Frankes, mes freres, Johan Barin, Gillebiet des Cans, Agnés de Castiel, Johan dou Vivier, Adam de Nivelles et Willames, mes freres. Et s'i furent mi eskevins de Arkenna: Marins, Bauduins de Fluetines, Willames li Fevres, Soihier Buege, Bauduin, Nicholes de la Roke, Lourens del Warde, et Nicholes i fu si com meres.¹⁷

De geschreven taal, de *scripta*, van deze oorkonde is evenzeer lokaal verankerd, zoals blijkt uit het overwicht aan Picardische en Waalse dialectkenmerken (PEERSMAN 2003: 59-63). De aanwezigheid van schepenen, al dan niet vergezeld van de burgemeester, lijkt overigens wel meer het geval geweest te zijn bij de vroegste volkstalige oorkonden: zowel het Middelnederlandse afschrift van 1257 als de eerste twee Oudfranse originelen (1263 en 1270/1¹⁸) vermelden de schepenen van de plaats waar de goederen in kwestie gelegen zijn: respectievelijk Velzeke, Arquennes en Appelterre.

¹⁷ Zie oorkonde nr. 22 in MONFRIN-MANTOU (1987).

¹⁸ Aangezien de datum niet specifiek is dan *l'an de l'incarnation Jhesu Crist mil et deus cens et sissante dis en mois d'avril* en Pasen in 1270 op 13 april viel, is het onmogelijk te bepalen of er nog een omzetting van paas- naar nieuwjaarsstijl moet gebeuren.

Ten tijde van de tweede Oudfranse oorkonde zit de abdij op de wissel tussen abt Peregrinus, die nog geen jaar in functie bleef, en Hendrik van Aalst, die het ook maar drie jaar uithield. In deze oorkonde van april 1270/1 koopt *Katerine fille segneur Jehan de Camerai* van Erborch, vrouwe van Loots, en diens schoonzoon Ernout zes dagmalen en een kwart grond rond Loots. De transactie gebeurt voor de schepenen en burgemeester van Appelterre¹⁹, maar de abdij van Ninove wordt nergens vermeld. Deze oorkonde, die getuigt van de overeenkomst tussen twee lekenpartijen, is waarschijnlijk bewaard omdat de grond in kwestie later in het bezit kwam van de abdij, die vlakbij het hof ter Loots bezat. Tussen twee lekenpartijen lijkt communicatie in de volkstaal een evidentere keuze dan het Latijn. Het gebruik van het Oudfrans moet dan evenwel al goed ingeburgerd zijn geweest in de geest van diegenen die de documenten gebruikten (KADENS 2001: 226 et passim). Het is duidelijk dat bij deze transactie, ondanks de situering van de goederen en de getuigen in Nederlandstalig gebied (Ter Loots – Appelterre), duidelijk gekozen werd voor Oudfrans, de taal van de koper, Catherine, dochter van heer Jean de Cambrai. De overwegend Picardisch-Waalse *scripta* van de akte vertoont echter ook enige sporen van Middelnederlandse invloed.

Met een kleine sprong in de tijd naar de eerste Middelnederlandse oorkonde bewaard als origineel, belanden we op 2 juli 1287, wanneer Maria van Perwez, vrouwe van Grimbergen en Ninove, en haar oudste zoon Godfried, graaf van Vianden, en de abdij van Ninove percelen in het Rubroekbos uitwisselen. Waarom dit korte document in het Middelnederlands is opgesteld, is niet duidelijk. Van de negen oorkonden uit naam van de graven van Vianden die in ons corpus verschijnen (tussen 1267 en 1299) zijn er slechts drie volkstalige documenten: het bovengenoemde, een Oudfranse kopie van 1284 uit naam van Maria van Perwez en nog een Oudfrans origineel van 1285 uit naam van Godfried, die de eigendommen van de abdij op het grondgebied van de heerlijkheid Ninove bevestigt. De taalkeuze kan niet gelinkt worden aan de persoon van de uitvaardiger, omdat zowel van Godfried als van diens moeder Maria Latijnse oorkonden gericht aan de abdij van Ninove bewaard zijn. De ligging van de betrokken goederen in een bepaald taalgebied, het type rechtshandeling van de oorkonde, de aanwezigheid van leenmannen en/of getuigen of de sterke

¹⁹ *La fu Woitins Alars ensi com eschevins et Jehans li Glisiers ensi com eschevins, Jehan de Dilebeke ensi com eschevins et Gilie Pinchon ensi com eschevins et Jehan de Hurs le coert ensi com eschevins et chis devant dis Ernous ensi com eschevins et Jehan li Wopil ensi com marres*, luidt het in de oorkonde nr. 65 (MONFRIN-MANTOU 1987).

persoonlijkheid van abt Jan van Hartbeke (1274-1304) lijken evenmin een bepalende invloed te hebben gehad op de taalkeuze. Was het een monnik van de abdij die de tekst redigeerde? En waarom verkoos hij dan Middelnederlands boven het Latijn? Het blijft onduidelijk waarom voor de perceelwissel in het Rubroekbos in 1287 werd geopteerd voor het Middelnederlands.

2.3.3. De korte alleenheerschappij van het Oudfrans

Na het eenzame Middelnederlandse afschrift van 1257 is het Oudfrans tijdelijk de enige volkstaal in ons corpus. Van 1263 tot en met 1286 zijn er immers naast Latijnse ook 10 Oudfranse oorkonden bewaard. Zoals hierboven al werd vermeld, ondervindt de abdij van Ninove op dat moment economische problemen, en volgen de abten elkaar snel op. In concreto passeren tussen 1263 en 1286 vier abten de revue: Gillis (1258-1270), Peregrinus (1270-1271), Hendrik van Aalst (1271-1274) en Jan van Hartbeke (1274-1304). Dat er in die periode een reeks Oudfranse oorkonden in ons corpus terecht komen, valt dus alvast niet samen met één bepaalde abt.

De thematiek van de documenten varieert bovendien behoorlijk. Naast drie documenten waarmee de abdij van Ninove – op dat moment – niets te maken had (de transactie tussen Catherine van Kamerijk en vrouwe Erborch van Ter Loots van 1270/1, de verkoop van de *opstal* van Denderhoutem door de graaf van Vlaanderen in 1279 en de uitspraak over de eigendom van een tiende te Idegem door de heer van Schendelbeke in hetzelfde jaar), noteren we diverse handelingen waar de abdij van Ninove wel bij betrokken was. Achtereenvolgens lezen we hoe Renier van Arquennes de abdij van Ninove een schenking doet te Arquennes en te Renissart (1263), hoe de graaf van Vlaanderen de abdij en haar eigendommen in bescherming neemt (1272) en hoe de heer van Rosseignies de rechterlijke uitspraak erkent in een conflict met de abdij over haar visvijver te Renissart (1273). Eveneens vinden we terug hoe Jan van Oudenaarde het testament van zijn dochter, voormalige vrouwe van Ninove, bekrachtigt (1277). Maria, vrouwe van Grimbergen en Perwez, bekrachtigt dan weer een transactie tussen een van haar leenmannen en de abdij te Sint-Antelinks (1284), de heer van Arquennes verleent de abdij toestemming om de dijk rond haar visvijver te Renissart op te hogen (1284) en Godfried, graaf van Vianden, erkent de eigendommen van de abdij op het grondgebied van de heerlijkheid Ninove (1285).

Voor deze thematisch zeer diverse documenten moeten de bepalende factoren voor de taalkeuze buiten de abdij worden gezocht. In de

eerste plaats valt op dat drie oorkonden samen lijken te horen door een sterke geografische verbondenheid met de eigendommen van de abdij te Renissart. Een oorkonde betreft een schenking te Renissart en Arquennes (1263), de twee andere oorkonden handelen zeer expliciet over de lokale visvijver van de abdij (1273, 1284).²⁰ Bovendien gaan de drie stukken uit van lokale heren: twee zijn uitgevaardigd in naam van de heer van Arquennes (1263, 1284), onder wiens jurisdictie het gehucht Renissart viel, en het derde in naam van de heer van het aanpalende Rosseignies (1273). Zoals we al eerder opmerkten, waren bij de oorkonde van 1263 de schepenen en burgemeester van Arquennes getuigen en een dergelijke situatie doet zich ook voor bij het stuk van 1284, waar de burgemeester, schepenen en de rechters van Rosseignies afkomstig zijn. Bij de oorkonde van 1273 is er geen sprake van getuigen, maar van de drie rechters op wie een beroep werd gedaan, wordt de plaats van herkomst/residentie vernoemd: Bornival, Obaix en de abdij van Saint-Feuillien te Roelux²¹, allemaal dicht bij Renissart gelegen. Er is dus voor deze drie oorkonden een grote concordantie in de geografische situering van verschillende sociaal-historische parameters, die allemaal verwijzen naar Renissart en omgeving, dus Franstalig gebied, in de dialectzone van het Picardisch, vlakbij de grens met het Waals. De dialectprofielen van de oorkonden wijzen ook alle in die richting: de *scriptae* zijn overwegend Picardisch, met een sterke Waalse invloed.

Als we de sociaal-historische parameters van de overige vier oorkonden (1272, 1277; 1284, 1285) onderzoeken, springt de overeenkomst tussen de uitvaardigers in het oog. De graaf van Vlaanderen, de heer van Oudenaarde en Rosoit, de vrouwe van Grimbergen en Perwez en de graaf van Vianden zijn allen namelijk leden van de hoge(re) adel, die niet enkel grotere domeinen dan de heren van Arquennes of Rosseignies bezaten, maar ook meer aanzien genoten. Een andere trefende parallel is dat er in geen enkele van deze vier oorkonden sprake is van getuigen, al zijn er wel andere geografische verankeringen te bespeuren. Wanneer de graaf van Vlaanderen in 1272 de abdij van Ninove en al haar eigendommen op zijn territorium in bescherming neemt, spoort hij zijn baljuws, en dan vooral die van Aalst, aan om de abdij sneller van dienst te zijn:

²⁰ De abbatiale visvijver zorgde later overigens nog voor conflicten met de buurtbewoners, zoals blijkt uit een vonnis (1422) en een akte (1542) van de schepenen van Arquennes (PUT-PEERSMAN 2008: 102).

²¹ De oorkonde noemt hen op als volgt: *freres Huwes de Borngeval et freres Henris, li maistres d'Obais, et mesires Renars, par le grasse de Dieu abbés de Saint Foellin* (PEERSMAN 2003: 77).

Si mandons et commandons a tous nos baillius, et especiaument a celui de Alost, ... (PEERSMAN 2003: 65).

Jan, heer van Oudenaarde en Rosoit, bekrachtigt in 1277 het testament van zijn dochter Marie, voormalige vrouwe van Ninove, (waarvan de tekst overigens ook in het Oudfrans geciteerd wordt) waarin de abdij Ninove een deel van de rente van een leengoed te Lessines geschonken wordt voor het stichten van een kapelanij. De uitvoerders van het testament zijn de abten van Ninove en Vau-le-Roi. In 1284 en 1285 komt de abdij in contact met de graven van Vianden, naar aanleiding van een transactie te Sint-Antelinks met een leenman van Maria, vrouwe van Grimbergen en Perwez, en door de bevestiging door Maria's zoon, Godfried, graaf van Vianden, van de eigendommen van de abdij op het grondgebied van de heerlijkheid Ninove. Het is duidelijk dat de inhoudelijke geografische aanwijzingen (Aalst, Lessines, Vau-le-Roi, Sint-Antelinks, etc.) van deze oorkonden een zeer dispaaraat beeld geven. In tegenstelling tot de voorgaande cluster van oorkonden is er geen geografische coherentie.

Ligt de taalkeuze bij deze tweede cluster oorkonden bij de adellijke uitvaardiger, de enige duidelijke parallel in de sociaal-historische parameters? Het (Oud-)Frans wordt vaak getypeerd als de taal van de adel en de stedelijke elite in Vlaanderen (PREVENIER – DE HEMPTINNE 2005) en het genoot een groter cultureel prestige dan het Middelnederlands. Toch vaardigen de graven van Vlaanderen in de periode van onze casestudy evengoed oorkonden in het Latijn uit, en merkten we al eerder op (2.3.2.) dat in ons corpus meerdere Latijnse en één Middelnederlandse oorkonde in naam van de graven van Vianden voorkomen. De hogere adel had dus zeker geen exclusiviteitscontract met het Oudfrans. Bovendien zijn hun *scriptae* in meerdere opzichten 'neutraler': een korte vergelijking van de aanspreking van het publiek in het beginprotocol van 19 Oudfranse oorkonden uit het corpus (PEERSMAN Ter perse) wees uit dat de spellingsvariatie en de variatie op morfologisch, morfosyntactisch en syntactisch vlak voor de grafelijke oorkonden aanzienlijk beperkter is dan voor de oorkonden van kleine heren. De resultaten van de scriptologische analyse (PEERSMAN 2003) van tien oorkonden daterend van voor 1300 wezen in dezelfde richting. Het laatste woord over het gebruik van Oudfrans in de oorkonden van de hogere adel is dus zeker nog niet gezegd.

2.3.4. De documentaire piek rond 1300

Vanaf 1287 wordt het Middelnederlands in ons corpus frequenter. Tijdens 1287 en 1317 lijkt er zich een verschuiving tussen beide volks-

talen af te spelen. Over de volledige drie decennia heen krijgt het Middelnederlands geleidelijk de bovenhand over het Oudfrans, en nadien heeft het Middelnederlands duidelijk het overwicht.

Wat ons in deze periode bijzonder interesseert, is de opvallende piek in het aantal bewaarde Latijnse oorkonden rond 1299-1300, zoals zichtbaar is op figuur 3. Thematisch gezien gaat het over een reeks uiteenlopende schenkingen – meestal rentes voor verjaardagen – aan de abdij en de bevestigingen ervan. Was het een gelovige reactie om een zeker gevoel van *fin de siècle* te bezweren? Waarschijnlijk niet. Vermoedelijk werden dergelijke initiatieven meer dan verwelkomd vanuit de abdij, die zich weer in financiële moeilijkheden bevond. Tot 1294 verwierf de abdij immers heel wat cijnsgronden, maar in 1295 had ze opnieuw ernstige schulden. In de interne keuken van de abdij gaat het er op dat moment ook woelig aan toe, want zoals blijkt uit de 'pitantie-oorkonde' van 6 augustus 1300, is de abt zodanig in conflict gekomen met zijn convent (MERSCH en WAUTHOZ-GLADE 1980: 514), dat de abt van Prémontré als hoofd van de orde een overeenkomst tussen beide partijen moet bekrachtigen om de gemoederen te bedaren. Het twistonderwerp betreft de verdeling van de inkomsten voor de pitantie.²² De oorkonde is in het Latijn gesteld, zoals te verwachten valt voor een document uit naam van de abt-generaal die zich richt tot één van de kleinere abdijen van de orde. Dat de oorkondepiek rond 1300 voornamelijk Latijnse oorkonden inhoudt, is in dit kader te plaatsen: de meeste schenkingen mogen dan nog afkomstig zijn van leken, maar ze houden voor de kanunniken van de abdij de verplichting in om periodiek de nagedachtenis van de schenkers te eren met missen voor hun zielenheil. Bovendien komen de bevestigingen van de schenkingen van religieuze instanties, zoals bijvoorbeeld de landdekens van Geraardsbergen en Halle (PUT-PEERSMAN 2008: 113), en moeten de oorkonden binnen de abdij voor alle Norbertijnen duidelijk zijn, niet in het minst voor de abt en de officialen.²³ De sociaal-historische parameters wijzen dus op een groot overwicht van het kerkelijk milieu, waarin Latijn de voertaal was.

²² Als 'traktatiefonds' voor extra rantsoenen eten en drank belande de pitantie al snel de hele Ninoofse abtjiegemeenschap aan. De oudste opsomming van pitantiegoederen (1219) werd dan ook treffend opgetekend in het Ninoofse kapittelboek (nieuw inventarisnummer 92, folio 139v°).

²³ Het belang dat aan de pitantie werd gehecht, blijkt duidelijk uit het feit dat de documenten die er betrekking op hadden in een aparte archiefkoffer werden bewaard, zoals we kunnen afleiden uit een 14^e-eeuws rugschrift: *Dese brijf was gheleit inder pitantien cofer bi her Cornelise, abt van Ninive, in sente Jans ende sente Pauele dach, int jaer M CCC LXXVI, ende hoert toe der fermerien van Ninive voerseid, ende indien tijt hilt broeder Claus Devlaminc den slotel vanden cofre voerseid.*

2.3.5. De documentaire lacune

Over de periode tussen 1317 en 1327 kunnen we zeer bondig blijven. Van dit decennium is volgens MERSCH en WAUTHOZ-GLADE (1980: 515) *geen enkel* document van de abdij van Ninove bewaard. Uit de nieuwe inventaris van de archieven van de abdij (PUT – PEERSMAN 2008) blijkt echter dat er niet alleen een origineel uit 1326 bewaard is, maar dat we ook beschikken over 8 afschriften²⁴ voor die periode. De weinige documenten waarover we voor die periode beschikken, zijn zeer waarschijnlijk niet het gevolg van een archivalische selectie of het verloren gaan van een aanzienlijk aantal documenten. De abdij gaat zodanig gebukt onder haar schuldenlast dat de graaf van Vlaanderen een poortwachter stuurt om de gebouwen te bewaken tegen de schuldeisers.²⁵ Eens te meer wordt een hele reeks abten worden uit hun functie ontzet onder druk van het morrende convent (Jan Schamp in 1317, Gilles du Cellier in 1324, Jan van Impe in 1326 en Simon de Costere in 1328). Met dergelijke interne problemen lijkt het dan ook weinig waarschijnlijk dat de abdij op economisch-administratief vlak actief was. Het is pas onder Willem Bussere (1328-1336) dat er sprake kan zijn van een voorzichtig begin van herstel, en dan nemen de aantallen bewaarde documenten ook weer toe.

3. CONCLUSIES

Uit een sociolinguïstische casestudy als de voorgaande, hoe beperkt ook, blijkt in de eerste plaats dat de analyse van de taalkeuze in een oorkondecorpus niet kan voorbijgaan aan het betrekken van de afschriften in het onderzoek. Bovendien dient zowel historische (sociaal-historische parameters) als taalkundige (dialectanalyses) informatie te worden gebruikt, want het is zelden mogelijk één parameter te isoleren die een bepalende invloed heeft uitgeoefend op het taalgebruik. De concordantie van verschillende parameters, bevestigd door een dialectanalyse, geeft meer genuanceerde resultaten.

²⁴ Twee Latijnse, vijf Middelnederlandse en één Oudfrans afschrift, om precies te zijn. Hieruit blijkt opnieuw het belang van de afschriften voor de algemene trends in de taalkeuze.

²⁵ Zie PUT-PEERSMAN (2008: 41), nr. 59.

BIBLIOGRAFIE

- BLOCKMANS, W. 1983. "Vers une société urbanisée (11e-15e siècles)". In: E. WITTE ed., *Histoire de Flandres des origins à nos jours*, 43-105. Brussel : La Renaissance du Livre.
- BURGERS, J.W.J. 1999. "Het ontstaan van de twaalfde-eeuwse Vlaamse stadskeuren." *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 53, 81-99.
- KADENS, E. E. 2001. *The vernacular in a Latin world: changing the language of record in thirteenth-century Flanders*. Princeton University. (onuitgegeven doctoraatsthesis)
- MERSCH, G. – WAUTHOZ-GLADE, J. 1980. "Abbaye de Ninove". In: L.-E. HALKIN, R. AUBERT, R. VAN CAENEGEM, G. DESPY et C. WYFFELS eds., *Monasticon belge VII. Province de Flandre orientale III*, 485-535. Luik: Centre National de Recherches d'Histoire Religieuse.
- MONFRIN, J. – MANTOU, R. eds. 1987. *Documents linguistiques de la Belgique romane. II. Chartes en langue française antérieures à 1271 conservées dans les provinces de Flandre orientale et de Flandre occidentale*. Paris : CNRS.
- PEERSMAN, C. 2003. *Les chartes en ancien français antérieures à 1300 de l'abbaye de Ninove. Edition et analyse*. K.U.Leuven. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling)
- PEERSMAN, C. 2006. "Du latin aux langues vernaculaires. Les traces explicites des langues parlées dans les chartes latines". *Studies van de Belgische Kring voor Linguïstiek / Travaux du Cercle Belge de Linguistique / Papers of the Linguistic Society of Belgium* 1. (<http://webhost.ua.ac.be/linguist/online/paps2006/pee2006.pdf>)
- PEERSMAN, C. Ter perse. "Une approche actuelle de matériaux médiévaux: les chartes de l'abbaye de Ninove sous l'angle de la sociolinguistique historique". In: *Actes du premier colloque en sociolinguistique historique dans le domaine gallo-roman, Neuchâtel, juin 2007*.
- PREVENIER, W. – DE HEMPTINNE, T. 2005. "La Flandre au Moyen Age. Un pays de trilinguisme administratif". In: O. GUYOTJEANNIN, dir., *La langue des actes. Actes du XIe Congrès international de diplomatique Troyes, jeudi 11 – samedi 13 septembre 2003*. (gedeeltelijke publicatie on-line, <http://elec.enc.sorbonne.fr/sommaire163.html>)
- PUT, E. – PEERSMAN, C. 2008. *Inventaris van het archief van de Sint-Cornelius- en Sint-Cyprianusabdij te Ninove 1092-1796 (1812) (met inbegrip van archieven van het leenhof ten Berge in Woubrechtgem en de laathoven van de abdij in Ninove en Kattem), 1092-796 (1812)*. (Rijksarchief te Beveren Inventarissen 161). Brussel.
- WILLEMS, G. 1968. *L'abbaye de Ninove de l'ordre de Prémontré. Origine et premiers développements (1137- début 14e siècle)*. ULB. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling)